

В истории отечественной и зарубежной лингвистики комбинаторика слов рассматривалась в качестве связующего звена между лексикологией и синтаксисом. В этой связи способность слов вступать в синтаксические конструкции требовала объяснений в соответствии с сугубо лингвистическими правилами и закономерностями. В подобных условиях проблема лексической сочетаемости, которая и прежде вызывала повышенный интерес исследователей, приобретает новое звучание.

Ключевые слова: лексическая сочетаемость, лексические коллокации, лексическое значение слова, синтаксическая связь, идиоматика.

In national and foreign linguistic studies lexical combinability has been considered as a linking element to unite lexicology and syntax. Moreover, it has always been necessary to theoretically explain how and why words enter lexical collocations based on linguistic rules and regularities. Describing lexical combinability characteristics also contribute to general understanding of linguistic fundamentals. Thus, lexical combinability and its analysis gains even greater importance nowadays.

Keywords: lexical combinability, lexical collocations, lexical meaning, syntactic connection, idiomatics.

Надійшла до редакції 17 вересня 2010 року.

Ольга Цьмух

ББК 81.432.1

УДК 811.111.'42

ПОНЯТТЯ «КОНЦЕПТ» У СУЧАСНОМУ ЛІНГВІСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена аналізу поняття «концепт» як однієї з основних одиниць сучасної когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології та психолінгвістики. Виявлено ознаки концепту, спільні та відмінні для цього поняття в різних галузях лінгвістичної науки.

Ключові слова: концепт, конструкт, поняття, значення, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія, психолінгвістика.

Одним з провідних понять сучасної когнітивної лінгвістики є концепт. Увагу лінгвістів привертають перш за все концепти, що найтісніше пов'язані з культурою народу і найяскравіше відбивають специфіку його колективної свідомості. У своїх роботах провідні лінгвісти розробляють методики концептуального аналізу, типологізують концепти, визначають їхні характерні особливості (Н. Д. Арутюнова, А. Вежицька, О. С. Кубрякова, А. М. Приходько, Ю. С. Степанов, О. О. Селіванова, З. Д. Попова, Й. А. Стернін). У багатьох наукових розвідках концепт виступає об'єктом дослідження (О. В. Багацька – концепт *РІВНОВАГА*, О. Є. Єфименко – концепт *СТЕП*, В. Ф. Старко – концепт *ГРА*, О. С. Пальчевська – концепт *ШЛЯХ* та ін.).

Вивчення концептів є актуальною проблемою сучасної лінгвокогнітології (О. С. Кубрякова, З. Д. Попова, Й. А. Стернін, М. М. Болдирев, В. А. Маслова), психолінгвістики (О. О. Залевська, І. Б. Штерн) та лінгвокультурології (С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, Ю. С. Степанов). Незважаючи на те, що поняття «концепт» послуговуються представники різних напрямів лінгвістичної науки, єдиного визначення все ще немає. Це свідчить не стільки про відсутність єдності поглядів щодо природи та функцій концепту, скільки про багатство його ознак і властивостей [Приходько 2008: 46].

Метою статті є аналіз сучасних підходів до визначення поняття «концепт» у різних галузях лінгвістичної науки. Мета конкретизується у наступних **завданнях**:

- проаналізувати функціонування терміну «концепт» у когнітивній лінгвістиці, психолінгвістиці та лінгвокультурології;
- розглянути способи класифікації концептів у різних галузях лінгвістичної науки.

Аналізуючи концепт з точки зору **когнітивної лінгвістики**, О. С. Кубрякова визначає його як засіб пояснення «ментальних ресурсів» людської свідомості; вона звертає увагу на природу та функціональність концепту, наголошуючи на його ключовій ролі у формуванні «концептуальної системи та мови мозку», а відтак і мовної картини світу людини [Кубрякова 1997: 90]. Подібного погляду дотримується і В. А. Маслова, яка розглядає концепти як «ментальні сутності». Саме у зв'язку з цим, на її думку, на межі тисячоліть на перший план наукових досліджень виходить поняття ментальності. Дослідниця переконана, що експлікація змісту концепту доступна лише лінгвістові, який сам є носієм цієї мови. Для концепту В. А. Маслова вважає необхідною дію таких факторів: виділення певних ознак, предметні дії з об'єктами, їхні кінцеві цілі й оцінка таких дій. Проте вона визнає, що навіть визнаючи роль усіх цих факторів, когнітологи ще не можуть пояснити походження і виникнення концептів, вони лише узагальнюють процес утворення смислів [Маслова 2004: 30-31].

В. А. Маслова виділяє три підходи до тлумачення поняття «концепт» у сучасній лінгвістиці. Перший підхід при розгляді концепту основну увагу приділяє культурологічному аспектові, коли вся культура розуміється як сукупність концептів та відношень між ними. При такому розумінні терміна «концепт» роль мови другорядна, вона є лише допоміжним засобом – наданням мовної форми культурі концепту (Ю. С. Степанов, В. Н. Телія). Другий підхід розглядає семантику мовного знака як єдиний засіб формування

змісту концепту (Н. Д. Арутюнова та ін.). Прихильники третього підходу вважають, що концепт не безпосередньо виникає із значення слова, а є результатом зіткнення значення слова з особистим досвідом окремої людини, народним досвідом та загальним досвідом людства, тобто концепт є посередником між словами і дійсністю (див.: [Маслова 2004: 32-34]).

З. Д. Попова та Й. А. Стернін розвивають когнітивний підхід до розуміння концепту, визначаючи концепт як «дискретне ментальне утворення, що є базовою одиницею розумового коду людини, володіє відносно впорядкованою внутрішньою структурою, являє собою результат пізнавальної (когнітивної) діяльності особи і суспільства та несе комплексну, енциклопедичну інформацію про відображуваний предмет чи явище, про інтерпретацію даної інформації суспільною свідомістю і ставлення суспільної свідомості до даного явища чи предмета» [Попова 2007: 34]. До базової структури концепту вони відносять такі елементи: 1) образ; 2) інформаційний зміст; 3) інтерпретаційне поле.

Наявність у концепті образного компонента (за З. Д. Поповою та Й. А. Стерніним) визначається самим нейролінгвістичним характером універсального предметного коду: чуттєвий образ кодує концепт, формуючи одиницю універсального предметного коду. Чуттєвий образ у структурі концепту неоднорідний, він утворений: 1) перцептивними когнітивними ознаками, що утворюються у свідомості носія мови в результаті відображення ним оточуючої дійсності за допомогою органів чуттів (перцептивний образ); 2) образними ознаками, що формуються метафоричним осмисленням відповідного предмета чи явища (метафоричний або когнітивний образ). Інформаційний зміст концепту включає мінімум когнітивних ознак, що визначають основні, найважливіші риси предмета чи явища, що концептуалізується. Інтерпретаційне поле концепту містить когнітивні ознаки, які в тому чи іншому аспекті інтерпретують основний інформаційний зміст концепту, впливають з нього, представляючи собою певне вихідне значення, або оцінюють його [Попова 2007: 104-115].

М.М. Болдырев також вважає концепти одиницями, смислами, якими людина оперує у процесі мислення [Болдырев 2000: 23]. Вчений визначає різні способи формування концептів у свідомості людини: 1) на основі чуттєвого досвіду, тобто в результаті сприйняття оточуючого світу безпосередньо органами чуттів; 2) на основі предметно-практичної діяльності людини, тобто в результаті її дій та операцій з різними предметами; 3) на основі експериментально-пізнавальної і теоретико-пізнавальної (наукової) діяльності: фізичні, психологічні, лінгвістичні та інші експерименти; 4) на основі розумової діяльності, тобто в результаті роздумів, висновків, на основі розумових операцій з уже відомими концептами; 5) на основі вербального / невербального спілкування, коли одна людина передає, пояснює іншій будь-який концепт за допомогою мовних засобів [Болдырев 2000: 24-25].

Науковці підкреслюють, що за концептом можуть стояти знання різного ступеня абстракції, тобто різні формати знання. Концепт може бути й окремим смислом, і цілою концептуальною структурою, що включає інші концепти і задає інші рівні абстракції. За типом знання та змістом і ступенем абстракції концепти поділяють на декілька видів:

- 1) конкретно-чуттєвий образ (образ конкретного предмета чи явища в нашому пізнанні),
- 2) уявлення (узагальнені чуттєві образи різних предметів та явищ),
- 3) схема (розумовий зразок предмета чи явища, що має просторово-контурний характер),
- 4) поняття (концепт, що вміщує найбільш загальні, суттєві ознаки предмета чи явища, його об'єктивні, логічно конструйовані характеристики),
- 5) прототип (категоріальний концепт, що дає уявлення про типового члена певної категорії),
- 6) пропозиційна структура (модель певної сфери нашого досвіду, в якій виокремлюються елементи (*аргументи* і *базовий предикат*, що зв'язує ці аргументи), подаються їхні характеристики, вказуються зв'язки між ними),
- 7) фрейм (багатокомпонентний концепт, що представляє собою «пакет» інформації, знання про стереотипну ситуацію),
- 8) сценарії або скрипти (динамічно представлений фрейм як розгорнута у часі певна послідовність етапів, епізодів),
- 9) гештальт (концептуальна структура, цілісний образ, що поєднує в собі чуттєві і раціональні компоненти в їхній єдності та цілісності) [Болдырев 2000: 36-38; Попова 2007: 117-121].

На підставі узагальнення існуючого досвіду науковці сформулювали й обґрунтували такі характеристики концепту, як цінність, комплексність побутування, обмеженість свідомістю носія, умовність і нечіткість, мінливість, складноструктурованість, тривірневе мовне втілення. Цінність базується на оцінності та на актуальності. Оцінність зумовлюється наявністю оцінного складника в денотаті мовної одиниці, актуальність базується на продуктивності використання мовних одиниць на позначення концепту. Багаторівнева структура концепту зумовлена його одночасною приналежністю до мови, свідомості та культури. Обмеженість свідомістю носія проявляється у тому, що індивідуальні концепти багатші й різноманітніші від колективних, групових і загальнонародських, оскільки колективна свідомість і колективний досвід є похідними від свідомості й досвіду окремих індивідів, що формують колектив. Умовність і нечіткість концепту пов'язані з середовищем його функціонування – свідомістю, яка є об'єктивно синкретичною (усі її елементи схильні до взаємопроникнення та взаємного перетинання), у той час як дискретизація (*членування*) є суб'єктивними рефлексіями в дослідницьких цілях. Мінливість структури концепту пов'язана з мінливістю зовнішнього світу людини і внутрішньої системи цінностей. Концепт не може бути статичним через те, що його зміст постійно збагачується, а обсяг збільшується за рахунок появи нових ознак. Проте, поряд зі збагаченням концепту новими

асоціаціями відбувається і втрата старих. Складна побудова концепту пояснюється таким чином: концепт не є монолітним утворенням, а характеризується наявністю щонайменше трьох шарів, частина яких може перетинатися з відповідними сферами інших концептів, – активного, пасивного та внутрішнього. Активний шар входить у загальнонаціональний концепт, пасивний належить концептосистемам окремих субкультур, внутрішня форма концепту для більшості носіїв культури є не частиною концепту, а одним із його культурно детермінованих елементів. Трирівневе лінгвальне втілення – здатність концепту існувати у вигляді системного потенціалу, суб'єктивного потенціалу, текстових реалізацій (див.: [Приходько 2008: 49]).

Культурологічно орієнтована лінгвістика має на меті осмислити специфічну фіксацію культурно значимих явищ та характеристик буття у формі мовних знаків. Представник лінгвокультурології В. І. Карасик вважає основною одиницею цієї галузі лінгвістики культурний концепт – «багатовимірне смислове утворення, в якому виділяються ціннісна, образна і поняттєва сторони» [Карасик 2002: 91]. Він вважає, що говорити про наявність імен концептів можна лише у тому випадку, коли концептуалізована сфера осмислена у мовній свідомості та отримує однослівне визначення. Концептуалізація дійсності реалізується як позначення, виявлення та опис. Позначення – це виділення того, що актуально для даної лінгвокультури, і присвоєння цьому фрагменту дійсності спеціального знака. Виявлення концепту – це вся сукупність мовних і немовних засобів, які прямо чи опосередковано ілюструють, уточнюють і розвивають його зміст. Дослідник наголошує, що концепт може мати виявлення, навіть не маючи спеціального словесного позначення. Опис концепту – це спеціальні дослідницькі процедури трактування значення його імені і найближчих значень.

В. І. Карасик визначає концепт як культурне утворення, вираження об'єктивного змісту слів, що має смисл і тому транслюється у різні сфери буття людини, зокрема у сфери переважно поняттєвого (наука) переважно образного (мистецтво) і переважно діяльнісного (побутове життя) освоєння світу [Карасик 2002: 103].

Будучи тривимірним утворенням, культурний концепт включає предметно-образний, поняттєвий та ціннісний складники. Образний бік концепту – це зорові, слухові, тактильні, сприйняті нюхом характеристики предметів, явищ, подій, відображених у нашій пам'яті, це релевантні ознаки практичного знання. Поняттєвий бік концепту – це його мовна фіксація, позначення, опис, структура ознак, дефініція, порівнювані характеристики даного концепту щодо того чи іншого ряду концептів, які ніколи не існують ізольовано, їхня головна якість – голографічна багатовимірність вбудованість у систему нашого досвіду. Ціннісний бік концепту є визначальним для того, щоб концепт можна було виокремити [Воркачев 2002; Карасик 2002]. Повна відсутність концепту в тій чи іншій лінгвокультурі, на переконання В. І. Карасика, – явище досить рідкісне, більш рідкісне, ніж відсутність однослівного визначення для певного концепту. Відмінність між культурами проявляється у кількісній і комбінаторній перевазі ознак при концептуалізації світу. Пояснення такої переваги вимагає звернення до історії, психології, філософії того чи іншого народу [Карасик 2002].

І. Б. Штерн розглядає концепт з позицій **психолінгвістики**, називаючи його ментальним прообразом. Дослідниця вважає його одним з ключових понять кількох дисциплін, у тому числі – соціолінгвістичного аналізу зміни ціннісних підходів до сприйняття понять у різноманітних історичних контекстах. Розглядаючи концепт як «двоїсту» ментальну сутність, що має два боки – психічний та мовний, І. Б. Штерн зазначає, що психічний та мовний аспекти розгалужуються у такий спосіб: у психіці це об'єкт ідеальної природи, образ, що втілює певні культурно-зумовлені уявлення носія мови про світ і водночас є прообразом, прототипом, «ідеєю» групи похідних понять; у мові концепт має певне ім'я, оскільки реальність відбивається у свідомості не безпосередньо, а саме через мову. На переконання дослідниці, концепту як ідеальному об'єктові, що існує лише в людській психіці, можуть відповідати цілком різні ментальні утворення. Тому, вважає вона, не тільки різні мови «концептуалізують» світ по-різному, але й за одним і тим самим словом даної мови можуть стояти цілком різні концепти [Штерн 1998: 191-194].

Інша представниця психолінгвістичного підходу до проблеми концептів О. О. Залевська [Залевская 2001] звертає увагу на те, що концепт – це поняття, яке не піддається прямому спостереженню. Вона вважає, що ми дивимось на один і той же об'єкт з різних позицій, а тому кожен з нас бачить лише частину картини, яку не слід сприймати за картину в цілому.

Для того, щоб уточнити, яку саме частину картини висвітлює психолінгвістичний підхід, О. О. Залевська пропонує два способи переробки одного й того ж вихідного матеріалу: 1) через процеси переробки і впорядкування мовного досвіду індивідом у нього формується *система концептів і стратегій користування ними*; 2) через метамовну діяльність лінгвіста, що включає аналіз, систематизацію та опис мовного матеріалу, виводиться *система конструктів і правил їх комбінування*. Отримані у цих двох випадках продукти принципово відмінні: одні з них представляють собою функціональні орієнтири і опори, вироблені у процесі психічної діяльності індивіда, інші – забезпечують описову модель мови, побудова якої здійснюється у відповідності до постулатів певної наукової теорії. Дослідниця розмежовує концепт як надбання індивіда і концепт як інваріант, що функціонує у визначеному соціумі чи культурі. Перший розглядається як надбання індивіда, продукт пізнання і спілкування як психічних процесів. Другий – як продукт соціальних взаємодій та спілкування, що функціонує у надвеликій системі. О. О. Залевська визначає концепт як базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, що підпорядковується закономірностям психічного життя людини і внаслідок цього за багатьма параметрами відрізняється від понять та значень як продуктів наукового опису з позицій лінгвістичної теорії [Залевська 2001: 39].

Позицію О. О. Залевської щодо розмежування концептів, понять та значень поділяє і М. М. Болдырев. Він зауважує, що поняття відображає найбільш загальні, суттєві (логічно конструйовані) ознаки предмета чи явища, в той час як концепт може відображати одну або декілька будь-яких, не обов'язково суттєвих, ознак об'єкта [Болдырев 2000: 24]. Концепт і значення рівною мірою представляють собою відображення дійсності. Обидва явища – значення і концепт – когнітивної природи, обидва представляють собою результат відображення і пізнання дійсності свідомістю людини. Розмежовуючи концепт і значення, вчені протиставляють їх як ментальні одиниці, що виокремлюються, відповідно, в когнітивному і мовному пізнанні людини та утворюють сам зміст цих видів пізнання. Концепт – продукт когнітивного пізнання людини, значення – продукт мовного пізнання [Попова 2007: 91-94]. О. Є. Єфименко розуміє концепт як «локалізоване ментальне утворення, що відбиває об'єктивний світ» і також дотримується думки, що концепт не збігається з поняттям та із значенням слова, а має більш широкий зміст, що охоплює різноманітні зв'язки явища в картині світу і слова у мовній системі [Єфименко 2005].

Отже, концепт – категорія, ширша за поняття та значення, оскільки він поєднує у собі елементи обох вищезгаданих категорій і при цьому має додаткові характеристики суб'єктивності (асоціативне та емоційне наповнення).

Попри розмаїття визначень і підходів до поняття «концепт», більшість дослідників погоджуються на тому, що концепт – оперативна одиниця свідомості, ментальне утворення, що має образний та емоційно-оцінний потенціал, етнокультурну специфіку, і є базовою одиницею універсального предметного коду людини.

Перспективним видається подальше дослідження функціонування концептів у різних жанрах дискурсу, зокрема в екологічному дискурсі. Варто звернути увагу на систематизацію концептів екодискурсу та вивчення особливостей реалізації концептосфери екодискурсу в науковому та медійному просторі.

Література

Багацька 2007: Багацька, О. В. Концепт РІВНОВАГА в сучасних американських оповіданнях: лексико-граматичний та нарративний аспекти [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський нац. лінгвістичний ун-т. – К., 2007. – 19 с.

Болдырев 2000: Болдырев, Н. Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии [Текст] / Н. Н. Болдырев. – Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2000. – 123 с.

Воркачев 2002: Воркачев, С. Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа [Текст] / С. Г. Воркачев. – Краснодар, 2002. – 142 с.

Єфименко 2005: Єфименко, О. Є. Концепт “СТЕП” в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2005. – 19 с.

Залевская 2001: Залевская, А. А. Психолингвистический подход к проблеме концепта [Текст] / А. А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики [под ред. И. А. Стернина]. – Воронеж: Воронежский государственный университет. – 2001. – С. 36-44. – ISBN 5-9273-0130-4.

Карасик 2002: Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с. – ISBN 5-88234-552-2.

Кубрякова 1997: Кубрякова, Е. С., Демьянков, В. З., Панкрац, Ю. Г., Лузина, Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина [под общей ред. Е. С. Кубряковой]. – М.: 1997. – 245 с. – ISBN 5-89042-018-6.

Маслова 2004: Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие [Текст] / В. А. Маслова. – Мн.: ТетраСистемс, 2004. – 256 с. – ISBN 985-470-165-4.

Пальчевська 2006: Пальчевська, О. С. Концепт ШЛЯХ в англійській, французькій та українській мовах: лінгвокогнітивний та етнолінгвістичний ракурси [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.

Попова 2007: Попова, З. Д., Стернин, И. А. Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314, [6] с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия). – ISBN 978-5-17-045103-6 (ООО «Издательство АСТ»), ISBN 978-5-478-00346-3 (ООО «Восток – Запад»).

Приходько 2008: Приходько, А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики [Текст] / А. М. Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с. – ISBN 966-685-189-X.

Селіванова 2006: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с. – ISBN 966-8791-16-9

Старко 2004: Старко, В. Ф. Концепт ГРА в контексті слов'янських і германських культур (на матеріалі української, російської, англійської та німецької мов) [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / НАН України Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2004. – 17 с.

Штерн 1998: Штерн, І. Б. Вибрані топіки і лексикон сучасної лінгвістики. Енцикл. словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки [Текст] / І. Б. Штерн. – К.: «АртЕк», 1998. – 336 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні). – ISBN 966-505-195-4.

Статья посвящена анализу понятия «концепт» как одной из важнейших единиц современной когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и психолингвистики. Выявлены качества концепта, общие и отличающиеся для этого понятия в разных отраслях лингвистической науки.

Ключевые слова: концепт, конструкт, понятие, значение, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, психолингвистика.

The article deals with analysis of the notion «concept» as one of the most important notions of modern cognitive linguistics, cultural linguistics and psycholinguistics. Similar and divergent features of concepts in different branches of linguistics are disclosed.

Keywords: concept, construct, notion, meaning, cognitive linguistics, cultural linguistics, psycholinguistics.

Надійшла до редакції 29 вересня 2010 року.